

КОМПЕТЕНТІСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧИХ ПРЕДМЕТІВ (ЗА КЛЮЧОВИМИ КОМПЕТЕНТНОСТЯМИ)

Рябовол Л. Т.

ВСТУП

Метою повної загальної середньої освіти, відповідно до ч. 1 ст. 12 Закону України «Про освіту», є всебічний розвиток, виховання та соціалізація особистості, яка здатна до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності. Досягнення цієї мети забезпечується шляхом формування ключових компетентностей, необхідних кожній сучасній людині для успішної життєдіяльності. Законодавець відніс до них такі: вільне володіння державною мовою, здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами, компетентності в галузі природничих наук, техніки і технологій, інноваційність, підприємливість та фінансова грамотність, навчання впродовж життя, математична, екологічна, інформаційно-комунікаційна, культурна, громадянські та соціальні (пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей), а також інші компетентності, передбачені стандартом освіти¹.

Викладені законодавчі положення щодо мети освіти повною мірою відповідають запитам суспільства, потребам сучасного етапу суспільного розвитку, адже, доведеним є факт, що успішними на ринку праці є ті фахівці, які вміють навчатися впродовж життя, критично, системно і творчо мислити, ставити цілі й досягати їх, оцінювати ризики, приймати рішення, розв'язувати проблеми, працювати в команді, висловлювати власну думку, керувати емоціями, спілкуватися в полікультурному середовищі.

Особливе значення для формування цих умінь має навчання в закладі загальної середньої освіти – період, коли у дитини розвивається світогляд, особистісні якості, виробляється громадянська позиція. Відтак середня школа повинна давати учням не тільки знання, але й забезпечити

¹ Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

формування перелічених вище актуальних умінь. Наразі в Законі України «Про повну загальну середню освіту» мету загальної середньої освіти визначено як: всебічний розвиток, навчання, виховання, виявлення обдарувань, соціалізація особистості, здатної до життя в суспільстві та цивілізованої взаємодії з природою, яка прагне до самовдосконалення і здобуття освіти упродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору, самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності, дбайливо ставиться до родини, своєї країни, довкілля, свою діяльність спрямує на користь іншим людям і суспільству (1); формування в учнів компетентностей, визначених Законом України «Про освіту» та державними стандартами (2)².

Необхідність змін у вітчизняній загальноосвітній школі обґрунтовано у Концепції Нової Української Школи (далі – Концепція НУШ). У цьому документі зокрема акцентовано на таке: теперішня школа не готує до успішної самореалізації в житті, український школяр здебільшого отримує суму знань; спосіб навчання не мотивує дітей до навчання; матеріал підручників затеоретизований, переобтяжений другорядним фактологічним матеріалом; учителі використовують переважно застарілі дидактичні засоби. Натомість, у новій школі має зрости частка проектної, командної, групової діяльності, в організації освітнього середовища слід систематично використовувати інформаційно-комунікаційні технології (далі – ІКТ), мультимедійні засоби навчання. Випускник нової школи має бути: цілісною, всебічно розвинутою особистістю; патріотом з активною позицією, морально-етичними принципами, який поважає гідність і права людини, здатний ухвалювати рішення та усвідомлювати відповідальність за них; інноватор, здатний змінювати навколишній світ, керуватися принципами сталого розвитку, конкурувати на ринку праці. На досягнення цієї мети перше місце серед дев'яти ключових компонентів формули нової школи обґрунтовано відведено новому, компетентнісно орієнтованому змісту освіти. Важливими у контексті нашого дослідження є і такі компоненти цієї формули, як: умотивований учитель, котрий має свободу творчості й розвивається професійно; орієнтація на потреби учня в освітньому процесі, дитиноцентризм; наскрізний процес виховання, який формує цінності; сучасне освітнє середовище, яке забезпечить необхідні умови, засоби і

² Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16.01.2020 № 463-IX.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>

технології для навчання³, що фактично є чинниками розвитку в учнів ключових компетентностей.

У Концепції НУШ закріплено 10 ключових компетентностей і в цій частині згаданий документ збігається з наведеними вище положеннями Закону України «Про освіту». Слід зазначити, що ключові компетентності взаємопов'язані й розвиваються в учнів під час вивчення усіх предметів на всіх рівнях здобуття повної загальної середньої освіти, при цьому, умовою їх розвитку є відповідна спрямованість змісту та організація навчання. Науковий інтерес наразі становить проблема – яку роль у розвитку ключових компетентностей відіграє зміст та методика навчання суспільствознавчих предметів і курсів – історії, основ правознавства та громадянської освіти.

1. Потенціал змісту суспільствознавчих предметів для розвитку ключових компетентностей

Розглянемо детальніше ключові компетентності. Ними є:

– *спілкування державною (і рідною у разі відмінності) мовами*, що охоплює вміння усно і письмово висловлювати й тлумачити поняття, думки, почуття, факти та погляди, здатність реагувати мовними засобами на повний спектр соціальних і культурних явищ тощо;

– *спілкування іноземними мовами*;

– *математична компетентність* – здатність до логічного й алгоритмічного мислення, уміння застосовувати математичні методи, моделі для вирішення завдань у різних сферах діяльності;

– *основні компетентності у природничих науках і технологіях*, у тому числі уміння застосовувати науковий метод, спостерігати, аналізувати, формулювати гіпотези, збирати дані, проводити експерименти;

– *інформаційно-цифрова компетентність* – застосування ІКТ для створення, пошуку, обробки, обміну інформацією на роботі, в публічному просторі та приватному спілкуванні, інформаційна і медіа-грамотність, робота з базами даних, розуміння етики роботи з інформацією (авторське право);

– *уміння вчитися впродовж життя* – здатність до пошуку та засвоєння нових знань, набуття нових вмінь і навичок, вміння визначати навчальні цілі і способи їх досягнення, вибудовувати свою освітньо-професійну траєкторію, оцінювати власні результати навчання;

³ Нова українська школа: Концептуальні засади реформування середньої школи. С. 4, 6, 7. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainskashkola-compressed.pdf>

– *ініціативність і підприємливість* – уміння генерувати і втілювати у життя нові ідеї та ініціативи з метою підвищення власного добробуту, розвитку суспільства і держави; вміння ефективно використовувати заощадження, приймати доцільні рішення у сфері зайнятості, фінансів тощо;

– *соціальна та громадянська компетентності* – вміння ефективно і конструктивно брати участь у громадському житті, в сім'ї, на роботі, працювати з іншими на результат, попереджати і розв'язувати конфлікти, досягати компромісів; повага до закону і прав людини, розуміння соціокультурного різноманіття;

– *обізнаність та самовираження у сфері культури*, у тому числі глибоке розуміння власної національної ідентичності як підґрунтя відкритого ставлення та поваги до розмаїття культурного вираження інших;

– *екологічна грамотність і здорове життя* – уміння розумно й раціонально користуватися природними ресурсами для сталого розвитку, усвідомлення ролі навколишнього середовища для життя і здоров'я людини, здатність і бажання дотримуватися здорового способу життя⁴.

У пояснювальній записці до навчальної програми «Історія України. Всесвітня історія. 5–9 класи» (далі – програми з історії) у контексті опису мети шкільної історичної освіти чітко визначено компетентнісний потенціал цього предмета за ключовими компетентностями і щодо кожної з них – відповідні уміння, ставлення, навчальні ресурси. До прикладу, здатність *спілкуватися іноземними мовами* передбачає: уміння: читати і розуміти науково-популярні публікації та художні твори історичного змісту іноземною мовою; знаходити потрібну інформацію про світ іноземними мовами; створювати іноземною мовою інформацію про минуле й сучасні суспільні (зокрема культурні) процеси в Україні; спілкуватися з однолітками, які представляють різні країни, для взаємного обміну знаннями з історії (1); ставлення: інтерес до історії культурного, економічного й суспільно-політичного життя країн регіону, Європи і світу (2); навчальні ресурси: іншомовні науково-популярні публікації, адаптовані художні твори іноземною мовою (3)⁵.

Аналіз програм навчальних предметів «Основи правознавства» (далі – програма з основ правознавства) та «Громадянська освіта» (далі –

⁴ Нова українська школа: Концептуальні засади реформування середньої школи. С. 11-12. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>

⁵ Історія України. Всесвітня історія. 5–9 класи: Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://goo.gl/GDh9gC>

програма з громадянської освіти) з метою встановлення компетентнісного потенціалу цих предметів дозволив встановити наступне.

На розвиток здатності *спілкуватися державною (і рідною у разі відмінності) мовами* на уроках з основ правознавства учень/учениця: *пояснює* причини і значення виникнення держави і права, роль права в житті суспільства тощо; *називає, пояснює та застосовує* поняття (державна, форма держави, право, джерела права, галузь права, норма права тощо); *називає* правові пам'ятки, професії, пов'язані з юриспруденцією тощо; *висловлює* власні очікування щодо вивчення предмета тощо; *описує* елементи державного ладу, обставини, що виключають шкідливість (суспільну небезпеку) діяння, види конституційних прав, свобод, обов'язків людини і громадянина, процедуру розгляду цивільної/кримінальної справи в суді тощо; *характеризує* підстави виникнення, зміни, припинення правовідносин, склад і види правопорушень, підстави і види юридичної відповідальності, підстави набуття та припинення громадянства України тощо; *наводить приклади* юридичних фактів, видів правопорушень, видів діяльності нотаріуса й адвоката тощо⁶.

Вивчаючи громадянську освіту учні/учениці доступно й переконливо *висловлюють* власну думку, *використовують* *можливості мови* для розкриття тем громадянської освіти, розпізнають мовні засоби впливу, оволодівають техніками переконування, ведення аргументованої полеміки на відповідну тематику, читають та розуміють перекладені й адаптовані українською літературною мовою першоджерела, авторські наукові публікації, створюють українською мовою (усно й письмово) тексти з громадянською тематикою⁷.

Розвиток *інформаційно-цифрової компетентності* у навчанні громадянської освіти досягається завдяки використанню цифрових технологій для пошуку, нагромадження, перевірки і впорядкування потрібної інформації, дослідження суспільних проблем, шляхом розвитку в учнів умінь створювати вербальні й візуальні (графіки, діаграми, фільми) тексти, мультимедійні презентації та поширювати їх, виявляти маніпуляції інформацією у процесі аналізу повідомлень мас-медіа, виявляти джерела та авторів інформації, робити коректні посилання. У навчанні основ правознавства розвиток цієї компетентності та здатності *вчитися впродовж життя* забезпечується як результат використання різних джерел знань (підручників,

⁶ Навчальна програма з основ правознавства для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://mon.gov.ua/storage/...9.../pravoznavstvo-9-8.docx>

⁷ Навчальна програма інтегрованого курсу «Громадянська освіта» для 10 класів загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58875/>

посібників, довідкового матеріалу, інтернет-ресурсу тощо) та ІКТ, а на забезпечення вмінь оцінювати власні результати навчання як складник здатності *вчитися впродовж життя* у програмах з основ правознавства та громадянської освіти передбачено не лише традиційні, але й альтернативні методи, як: оцінювання «участі в діяльності», самооцінювання, взаємооцінювання.

Уміння *ініціативності й підприємливості* у навчанні основ правознавства розвиваються тоді, коли учні, до прикладу: *характеризують* права неповнолітніх як власників, права споживачів, права та обов'язки батьків і дітей, особливості робочого часу й часу відпочинку, адміністративної і кримінальної відповідальності неповнолітніх; *описують* шляхи влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, особливості розірвання трудового договору з неповнолітніми. Згідно з Рамкою з використання матеріалів з фінансової грамотності при вивченні правознавства у загальноосвітній школі, учень: усвідомлює важливість навчальної діяльності для задоволення своїх потреб в самореалізації, досягненні успіху, значення місцевих бюджетів для добробуту громади; розуміє механізми захисту прав і свобод людини громадянина; характеризує податкову систему України⁸.

Роль суспільствознавчих навчальних предметів найбільш суттєвою є у формуванні *соціальної та громадянської компетентності*. Так, зміст курсів історії у 5–9 класах дозволяє розвинути в учнів цілий комплекс умінь і навичок, а саме: *уміння*: критично аналізувати джерела масової інформації для протистояння деструктивним і маніпулятивним технікам впливу; знаходити переконливі історичні приклади вирішення конфліктів; працювати в групі, досягати порозуміння та налагоджувати співпрацю, використовуючи власний і чужий, зокрема взятий з історії, досвід; бути активним і відповідальним членом громадянського суспільства, що знає права людини і вміє їх захищати; ухвалювати зважені рішення, спрямовані на розвиток місцевої громади і суспільства, використовуючи знання з історії та інших соціальних дисциплін; ефективно співпрацювати з іншими, ініціювати та реалізовувати проекти екологічного, соціального характеру (1); *ставлення*: ідентифікація себе як особистості та громадянина України; усвідомлення цінності людини (її життя, здоров'я, честі й гідності, недоторканності й безпеки); співпереживання за долю рідних і близьких, інших осіб, що потребують допомоги і підтримки; пошанування досвіду й цінностей власного й інших народів,

⁸ Рамка з використання матеріалів з фінансової грамотності при вивченні правознавства. URL: <https://drive.google.com/file/d/0B3m2TqBM0APKV3R1R2UxTzF1MFk/view>

держав, релігій і культур; толерантне сприйняття і ставлення до життєвої позиції іншого; волонтерство, підтримка громадських проєктів та ініціатив (2). До *навчальних ресурсів* наразі віднесено такі, як: Конституція України, міжнародні правові акти, біографії історичних постатей, публіцистика⁹.

Важливість громадянської освіти для розвитку *соціальної та громадянської компетентності*, згідно з програмою цього курсу, зумовлена новими соціально-політичними реаліями українського суспільства, пошуком спільних для громадян демократичних цінностей і національних ідеалів, участю України в загальносвітових політичних, економічних і соціо культурних процесах. Все це потребує освіти для демократичного громадянства через якісне формування громадянської ідентичності, здатності й готовності молодшої людини до усвідомленого вибору шляхом критичного аналізу різних можливостей і варіантів, активної участі в суспільних процесах, установах конструктивних відносин на засадах соціального партнерства¹⁰.

У наших попередніх працях ми вказували, що уведення інтегрованого курсу громадянської освіти є відповіддю на суспільний запит щодо розвитку в учнів здатності жити й діяти у правовій демократичній державі¹¹. Курс спрямовано на усвідомлення учнями/ученицями компонентів, закріплених у Рамці компетентностей для культури демократії Ради Європи, серед яких: *фундаментальні цінності сучасного світу* (демократія, свобода, повага до прав людини, солідарність та участь); *демократичні цінності* (повага до людської гідності, прав людини, культурної багатоманітності, утвердження демократії, справедливості, рівноправності, верховенства права); *поведінкові настанови* (відкритість щодо інших культур, світогляду і звичаїв, повага, громадянська самосвідомість, почуття власної значущості та відповідальності, стійкість перед невизначеністю); *практичні уміння й навички* (самоосвіти, аналітичного й критичного мислення, слухання, спостереження, співпереживання, гнучкості й адаптації, комунікабельності, співпраці, розв'язання конфліктів); *знання*, оволодіння якими дає змогу кожній особистості дієво долучатися до демократії. Курс також передбачає формування

⁹ Історія України. Всесвітня історія. 5–9 класи : Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://goo.gl/GDh9gC>

¹⁰ Навчальна програма інтегрованого курсу «Громадянська освіта» для 10 класів загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58875/>

¹¹ Рябовол Л.Т. Компетентнісний потенціал курсів правознавства та громадянської освіти для нової української школи. *Теорія та методика навчання суспільних дисциплін*. 2019. № 7. С. 4.

громадянської ідентичності особистості на різних рівнях – особистому, сімейному/ родинному, рівні навчального закладу, місцевої громади, Батьківщини, світу. У цьому контексті важливим є обговорення актуальних проблем школи та місцевої громади, суспільства і держави, глобальних проблем сучасності та інформаційного простору¹².

У навчанні правознавства *соціальна та громадянська компетентності* розвиваються як результат того, що учні/учениці: *наводять приклади* соціальних норм; *описують* елементи державного ладу; *висловлюють* судження щодо ролі соціальних норм, держави і права в житті людини та суспільства; *застосовують* засвоєні поняття та вміння під час розв'язування простих правових ситуацій та регулювання власної поведінки нормами права; *описують* види органів державної влади та місцевого самоврядування, форми участі громадян у житті держави та місцевої громади. Розвитку *екологічної грамотності* у навчання основ правознавства сприяє засвоєння матеріалу щодо екологічних прав та обов'язків людини і громадянина¹³.

Курс громадянської освіти сприяє формуванню й інших ключових компетентностей, а саме:

– *математичної*, яка розвивається у процесі використання цифрових даних, математичних понять для пізнання й пояснення сучасних суспільно-політичних та економічних подій, явищ і процесів, під час перетворення інформації з однієї форми в іншу (текст, графік, таблиця, схема тощо), побудови логічних ланцюжків, використання статистичних матеріалів;

– *у природничих науках і технологіях* – під час пояснення та оцінювання впливу винаходів, науково-технічного прогресу і нанотехнологій на природне середовище життя людини, у процесі спостереження і проведення аналізу суспільно-політичних процесів, збирання даних, формулювання гіпотез тощо;

– *обізнаність та самовираження у сфері культури* розвивається у процесі навчання громадянської освіти завдяки тому, що, засвоюючи програмний матеріал, учень/учениця усвідомлює власну національно-культурну ідентичність у сучасному багатокультурному світі, зіставляє

¹² Навчальна програма інтегрованого курсу «Громадянська освіта» для 10 класів загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58875/>

¹³ Навчальна програма з основ правознавства для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://mon.gov.ua/storage/...9.../pravoznavstvo-9-8.docx>

досягнення української культури з іншими культурами, виявляє вплив культури на особу та розвиток цивілізації тощо¹⁴.

2. Потенціал суспільствознавчих предметів для виховання на цінностях

Найосвіченіша людина може стати злочинцем, справедливо зазначено у Концепції НУШ. Саме тому одним з дев'яти ключових компонентів формули нової школи є наскрізний процес виховання, який формує цінності – виховання на цінностях. Нова українська школа покликана формувати ціннісні ставлення і судження, які б стали основою для щасливого особистого життя й успішної взаємодії із суспільством, а також плекати українську ідентичність і виховувати відповідальність не лише за себе, а й за розвиток і добробут країни та всього людства. Виховання має орієнтуватися на загальнолюдські цінності, зокрема: *морально-етичні* (гідність, чесність, справедливість, турбота, повага до життя, до себе та інших людей); *соціально-політичні* (свобода, демократія, культурне різноманіття, повага до рідної мови і культури, закону, патріотизм, шанобливе ставлення до довкілля, солідарність, відповідальність)¹⁵.

Роль суспільствознавчих навчальних предметів для формування перелічених ціннісних ставлень і суджень є надзвичайно важливою, якщо не визначальною. Так, метою освітньої галузі «Суспільствознавство» у Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти визначено забезпечення розвитку учня/учениці як особистості, яка керується гуманістичними нормами і цінностями, усвідомлює себе громадянином України, успішно самореалізується в сучасному українському суспільстві. Спрямованість на формування цінностей і ставлень відображена і в завданнях цієї освітньої галузі, якими зокрема передбачено: розвиток учня/учениці як вільної особистості, здатної ідентифікувати себе як громадянина, члена родини, етнічної, релігійної, регіональної та локальної спільноти; формування в учнів почуття власної гідності, поваги до прав людини, гуманістичних традицій та загальнолюдських цінностей, вмінь формувати власну етичну позицію та дотримуватися правил соціально відповідальної поведінки. До завдань власне суспільствознавчого компонента віднесено формування

¹⁴ Навчальна програма інтегрованого курсу «Громадянська освіта» для 10 класів загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58875/>

¹⁵ Нова українська школа: Концептуальні засади реформування середньої школи. С. 7, 19. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainskashkola-compressed.pdf>

активної громадянської позиції, загальнолюдських моральних якостей, правової та економічної культури, мотивації до соціальної активності¹⁶.

Державний стандарт повної загальної середньої освіти, початок застосування якого заплановано на 1 вересня 2022 року, не містить як такої освітньої галузі «Суспільствознавство», натомість, включає громадянську та історичну освітню галузь. Її метою проголошено розвиток особистості учня/ учениці через осмислення минулого, сучасного та зв'язків між ними, взаємодії між глобальними, загальноукраїнськими і локальними процесами; формування ідентичності громадянина України, його активної громадянської позиції на засадах демократії, патріотизму, поваги до прав і свобод людини, визнання цінності верховенства права та нетерпимості до корупції. Щодо безпосередньо цінностей, то усвідомлення учнем/ученицею власної гідності, реалізація власних прав і свобод, повага до прав та гідності інших осіб, вияв толерантності, протидія проявам дискримінації, віднесено до обов'язкових результатів навчання учнів з громадянської та історичної освітньої галузі¹⁷.

У новому Державному стандарті повної загальної середньої освіти визначено компетентнісний потенціал, зокрема, і щодо формування ставлень, усіх освітніх галузей. Компетентнісний потенціал громадянської та історичної освітньої галузі закріплено у Додатку 17 до вказаного документу. До прикладу, вільне володіння державною мовою у рамках цієї галузі розвивається посередництвом вироблення в учнів таких ставлень, як: повага до української мови як державної, зацікавленість у її розвитку, розуміння цінності кожної мови; критичне сприйняття інформації історичного та суспільно-політичного характеру; розуміння та використання мови в позитивний та соціально відповідальний спосіб.

Зважаючи на те, що особливе значення суспільствознавчі предмети мають для розвитку громадянської та соціальної компетентності, акцентуємо увагу на відповідні ставлення, а саме:

– *ставлення, які є індикаторами громадянської компетентності*: усвідомлення себе відповідальним громадянином України, розуміння своїх прав і обов'язків та готовність їх виконувати; самоповага та повага до прав і гідності інших осіб; громадянська поведінка, що ґрунтується на почутті власної гідності та внутрішньої свободи,

¹⁶ Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України; Стандарт від 23.11.2011 № 1392. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#Text>

¹⁷ Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України; Стандарт від 30.09.2020 № 898. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#Text>

розвинутій правосвідомості та обстоюванні демократичних цінностей; нетерпимість до корупції в усіх її проявах, нульова толерантність до нерівності й недоброчесності; готовність відмовитися від нечесних практик під час розв'язання проблем; визнання цінності іншої особи та повага до її приватності; толерантність і готовність до взаємовигідного розв'язання соціально-політичних суперечностей;

– ставлення, які є показниками соціальної компетентності: усвідомлення цінності людини, її життя, здоров'я, честі й гідності, недоторканності і безпеки; повага до законів і традицій, досвіду інших народів, релігій та культур; толерантне ставлення до життєвої позиції іншої особи, громадської думки, особливостей соціальної поведінки, способу життя та форм самовираження інших осіб; керування власними емоціями, готовність до пошуку компромісів; волонтерство, підтримка громадських проєктів та ініціатив, спрямованих на розв'язання актуальних суспільних проблем.

Аналіз згаданого Додатку 17 в частині опису базових знань як підґрунтя для формування ключових компетентностей засвідчив, що ці знання також охоплюють відповідні ставлення. Так, у рамках наскрізної лінії «Людина і суспільство» базові знання з громадянської та історичної освітньої галузі включають і такі аспекти, як: інтереси й цінності, ідентичність і гідність людини, патріотизм, толерантність та інклюзія, конфлікти та їх розв'язання; у рамках лінії «Людина і влада» – демократія, її переваги та ризики, права людини і протидія дискримінації тощо¹⁸.

Суттєвою у формуванні перелічених цінностей є роль основ правознавства, оскільки, зміст цього предмета ґрунтується на аксіологічному та людиноцентричному підходах, загальнолюдських цінностях, а саме право розглядається як мистецтво добра і справедливості. Важливим для розвитку компетентностей наразі є те, що у процесі засвоєння навчального матеріалу в учнів/учениць не лише формуються загальноправові уявлення, але й відбувається застосування знань для реалізації і захисту прав та свобод людини і громадянина, регулювання відносин з іншими людьми, вибору правомірних моделей поведінки.

За матеріалами з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини при вивченні навчального предмета «Практичне право», що можна перенести на вивчення «Основ правознавства», в

¹⁸ Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України; Стандарт від 30.09.2020 № 898. Додаток 17 до Державного стандарту. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 25.01.2021)

учнів/учениць слід розвивати цінності і ставлення, які умовно можна розділити у такі групи: *моральні/ етичні/ морально-етичні/ духовні/ цінності суспільного співжиття, міжособистісних відносин/ сімейні (родинні) цінності (моральність, чесність, совість, свобода, справедливість, взаємоповага, любов, доброта, вдячність, добробут, соціальна гармонія, громадянська позиція, соціальна активність, особиста й суспільна безпека, самоврядування, дисципліна, відповідальність); правові цінності (життя, здоров'я, честь, гідність, людська гідність, життя з гідністю, рівність, демократія, приватна власність, договір, законність, правопорядок, правова культура, правомірна поведінка)*. Найвищою цінністю, яка акумулює у собі всі викладені вище, без якої вони втрачають сенс, є права та свободи людина і громадянина¹⁹.

За матеріалами з освіти для екологічної безпеки та сталого розвитку та за матеріалами з освіти для здоров'я і безпеки при вивченні основ правознавства відповідними цінностями і ставленнями учнів/учениць мають стати: турбота про здоров'я своє та інших людей, ціннісне ставлення до навколишнього середовища як до потенційного джерела здоров'я, добробуту та безпеки людини і спільноти²⁰.

На основі засвоєної гуманістичної системи цінностей учні/учениці усвідомлюють ціннісне значення держави і права, у них формуються правові ціннісні орієнтації, ціннісно-емоційне ставлення до державно-правових явищ і процесів, вміння формулювати й висловлювати його, виробляється мотивація правомірної поведінки²¹. Відповідний розвиток забезпечується завдяки тому, що під час вивчення кожної теми учні/учениці: *висловлюють власні очікування; висловлюють судження* щодо ролі соціальних норм, держави і права в житті людини та суспільства, взаємних прав і обов'язків батьків та дітей, охорони праці неповнолітніх, особливостей адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх; *оцінюють* власну поведінку й поведінку

¹⁹ Використання матеріалів з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини при вивченні навчальних предметів у загальноосвітній школі. Навчальний предмет «Практичне право». URL : <https://drive.google.com/file/d/0B3m2TqBM0APKRXVaUWVfNFIOUUE/view>

²⁰ Використання матеріалів з освіти для екологічної безпеки та сталого розвитку при вивченні навчальних предметів у загальноосвітніх навчальних закладах. Навчальний предмет «Основи правознавства». URL : <https://drive.google.com/file/d/0B3m2TqBM0APKWEIWTdleW5WMUE/view>; Використання матеріалів з освіти для здоров'я і безпеки при вивченні навчальних предметів у загальноосвітніх навчальних закладах. Навчальний предмет «Основи правознавства». URL : <https://drive.google.com/file/d/0B3m2TqBM0APKdWloMzZITHZaTXM/view>

²¹ Рябовол Л.Т. Система навчання правознавства учнів основної і старшої школи : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2015. С. 31, 33.

інших осіб щодо її правомірності, форми участі громадян у житті держави та місцевої громади, значення Конституції України тощо²².

3. Практичне заняття як основна форма компетентнісного навчання суспільствознавчих предметів

На реалізацію компетентнісного й діяльнісного підходів всі 45 хвилин уроку учні, згідно з Концепцією НУШ, мають бути не сторонніми пасивними спостерігачами, а активно працювати. Тож доцільними й необхідними є: методи співпраці, а саме: ігри, соціальні й дослідницькі проекти, експерименти, робота у групах тощо, тобто, залучення учнів до спільної діяльності, що сприятиме їхній соціалізації й успішному перейманню суспільного досвіду та новітні ІКТ, безпосередньо електронні підручники й навчальні курси для школярів і вчителів. Така діяльність має проводитися як особистісно-орієнтована, з урахуванням прав дитини, її здібностей, потреб, інтересів, забезпечувати реалізацію принципу дитиноцентризму²³.

Програми суспільствознавчих предметів ґрунтуються на обистісно зорієнтованому, діяльнісному та компетентнісному підходах до навчання і передбачають активну участь учнів/учениць у цьому процесі. Укладачі програми з історії прямо вказують, що ефективність навчання залежить передусім від залучення учнів до різноманітних видів діяльності, що дає їм змогу успішніше оволодівати суспільним досвідом і, як наслідок, забезпечує соціальну активність особистості, її спрямованість на творчу діяльність²⁴.

На втілення діяльнісного й компетентнісного підходів у програмах передбачено практичні завдання та обов'язкові практичні роботи/заняття. Саме підсилення практичної роботи і включення учнів в активну діяльність є умовами стимулювання пізнавального інтересу і підвищення результативності навчання, вважають І. Abrahams та R. Milla, і продовжують, що учням слід пропонувати завдання, виконання яких передбачає не лише сприймання, запам'ятовування, спостереження, але й здійснення практичних дій. Умовами ефективності практичного навчання, на їх думку, є визначення вчителем цілей навчання і доведення їх до учнів, а також спеціально

²² Навчальна програма з основ правознавства для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://mon.gov.ua/storage/...9.../pravoznavstvo-9-8.docx>

²³ Нова українська школа: Концептуальні засади реформування середньої школи. С. 15, 17. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>

²⁴ Історія України. Всесвітня історія. 5–9 класи: Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://goo.gl/GDh9gC>

розроблені завдання, які сприяють розвитку вмінь свідомо обирати способи дій для їх вирішення²⁵.

Практичні завдання учні/учениці можуть виконувати як у класі, так і вдома, але з обов'язковою презентацією результатів відповідної роботи на занятті. Практичне заняття як основна форма компетентнісного навчання – це заняття, спрямоване на набуття, поглиблення, розширення, закріплення і застосування знань (навчального матеріалу) шляхом вирішення пізнавальних завдань репродуктивного і творчого характеру, а також формування практичних умінь і навичок, ціннісно-емоційного ставлення до предмета вивчення і, на цій основі, моделей поведінки у різних ситуаціях²⁶.

Практичні заняття з основ правознавства передбачають переважно самостійну розробку учнями певних аспектів змісту теми з використанням різних джерел знань (підручників, посібників, довідників, Інтернет-ресурсу). Можливо виокремити практичні заняття з вивчення нового матеріалу та повторювально-узагальнюючого типу. Незалежно від типу, вчитель під час практикумів має повідомити учням завдання, описати умови, зміст явища, процесу, ситуації державно-правової дійсності, вказати на джерела правової інформації, які слід опрацювати для вирішення чи аналізу, забезпечити актуалізацію знань і досвіду, набутих ними раніше, мотивували навчальну діяльність, а формулюючи пізнавальні завдання, вказати конкретний спосіб діяльності за допомогою дієслів: доведіть, обґрунтуйте, зробіть аналіз, дайте визначення, юридичну оцінку, порівняйте, вкажіть види, підстави тощо²⁷.

На практичних заняттях учні/учениці проводять правовий аналіз ситуацій з використанням конкретних положень цивільного, сімейного, адміністративного, трудового, кримінального законодавства України щодо неповнолітніх, оцінюють життєві ситуації, в яких потрібна допомога юриста тощо. Варто зазначити, що доцільність упровадження у навчання права методу аналізу ситуацій або кейсів (case-study, the case method) обґрунтована вітчизняними й зарубіжними вченими. Так, А. Р. Камп вважає, що цей метод дозволяє краще усвідомити правила й моделі залагодження спорів у правовому контексті, а також обговорити

²⁵ Millar R., Abrahams I. Practical work: making it more effective. SSR. 2009. September, 91 (334), P. 61.

²⁶ Рябовол Л.Т. Система навчання правознавства учнів основної і старшої школи : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2015. С. 47.

²⁷ Рябовол Л.Т., Чернік С.Д., Шатрава С.О. Формування предметних умінь і навичок з правознавства в учнів 9 класів. Наука і освіта. 2017. № 8. С. 25.

можливості подальшого застосування відповідних знань²⁸. Вчитель на практичних заняттях виконує роль консультанта, а їх організація передбачає певну динаміку, а саме: поступове збільшення обсягу і складності завдань та підвищення ступеня самостійності учнів/учениць під час їх виконання, а також урізноманітнення способів навчальної діяльності.

Загалом практичні заняття з основ правознавства спрямовані на розширення, поглиблення й уточнення теоретичних правових знань учнів/ учениць, водночас, забезпечують вироблення умінь і навичок застосовувати правові знання в нових навчальних ситуаціях для розв'язування практичних і теоретичних завдань. Під час їх проведення конкретизуються й закріплюються засвоєні учнями правові знання, розвиваються їхні пізнавальні здібності та самостійність, удосконалюються вміння спостерігати та пояснювати правові події, явища й процеси, розширюється ціннісний досвід. Одночасно практичні заняття, як вказує Т.О. Ремех, є ефективним способом зворотного зв'язку, що допомагає вчителю оперативно вносити корективи в освітній процес²⁹.

У навчанні громадянської освіти саме практичні заняття забезпечують краще засвоєння та застосування набутих учнями громадянознавчих знань, розвиток умінь (соціальної взаємодії, самостійного аналізу різноманітних ситуацій у своєму життєвому середовищі, самостійного прийняття відповідальних рішень та дії у правовому полі, конструктивної взаємодії із суспільством тощо), а також ставлень і цінностей. Такі заняття дозволяють мотивувати й активізувати громадянську активність учнів/учениць, накопичувати досвід громадянської участі. Сприяє у цьому застосування різних активних та інтерактивних методів навчання, як: рольові й ділові ігри (моделювання відносин, обговорення соціальних проблем); аналіз документів громадянознавчої тематики, проектування (розробка і реалізація учнівськими командами проектів у місцевій громаді); дискусії з актуальних соціальних проблем, учнівські конференції, збори, круглі столи, спільні заходи із місцевою спільнотою, он-лайн спілкування (обговорення на форумі, ведення блогів, розміщення інформаційних ресурсів на сайтах, обмін досвідом проектної діяльності

²⁸ Kamp A.R. Jurisprudence: A Beginner's Simple and Practical Guide to Advanced and Complex Legal Theory. 2009. 2 The Crit: Critical Stud. J. 62. P. 61. URL: <http://repository.jmls.edu/facpubs/60>

²⁹ Ремех Т.О. Методика навчання учнів 9-го класу основ правознавства: методичний посібник. К. : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. С. 55.

тощо); організація рефлексії учнів (обговорення, твори-роздуми, бесіди тощо), а також участь учнів у соціальних проєктах³⁰.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження встановлено таке. Закони України «Про освіту» та «Про повну загальну середню освіту», а також Концепція Нової української школи орієнтують навчання в закладах загальної середньої освіти на розвиток ключових компетентностей. Аналіз навчальних програм суспільствознавчих предметів і курсів (історії, основ правознавства, громадянської освіти) дав змогу з'ясувати, що ці предмети мають суттєвий компетентнісний потенціал, їхній зміст і методика навчання значною мірою сприяють у розвитку ключових компетентностей.

Найбільш важливу роль суспільствознавчі предмети відіграють у формуванні соціальної та громадянської компетентності. Їхній зміст дає можливість розвинути в учнів/учениць уміння і навички (критично аналізувати джерела інформації; брати участь у дискусії і знаходити переконливі аргументи; працювати в групі, досягати порозуміння та налагоджувати співпрацю; бути активним і відповідальним членом громадянського суспільства тощо), а також цінності і ставлення (ідентифікація себе як особистості та громадянина України; усвідомлення цінності людини – її життя, здоров'я, честі й гідності, недоторканності й безпеки; толерантне ставлення до життєвої позиції іншого тощо). Загалом навчання суспільствознавчих предметів спрямоване на соціалізацію особистості, розвиток її національної самосвідомості, загальної культури, громадянської позиції, світоглядних орієнтирів, критичного мислення, творчих здібностей, дослідницьких та аналітичних навичок тощо.

Програми суспільствознавчих предметів ґрунтуються на діяльнісному та компетентнісному підходах і передбачають активну участь учнів/учениць у пізнавальному процесі. На втілення цих підходів у навчання передбачено практичні завдання та обов'язкові практичні роботи/заняття. Як основна форма компетентнісного навчання, практичне заняття допомагає ефективно набувати й застосовувати знання, формувати практичні вміння й навички та ціннісно-емоційне ставлення до предмета вивчення та на цій основі моделі поведінки в різних ситуаціях, загалом допомагає успішно

³⁰ Навчальна програма інтегрованого курсу «Громадянська освіта» для 10 класів загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58875/>

оволодіти суспільним досвідом, активізує особистість, спрямовує її на творчу діяльність.

АНОТАЦІЯ

Проведено аналіз навчальних програм суспільствознавчих предметів і курсів (історії, основ правознавства, громадянської освіти) та з'ясовано, що ці предмети мають суттєвий компетентнісний потенціал, їхній зміст і методика навчання значною мірою сприяють у розвитку ключових компетентностей. Констатовано, що найбільш важливу роль суспільствознавчі предмети відіграють у формуванні соціальної та громадянської компетентності. Їхній зміст допомагає розвинути в учнів/учениць відповідні уміння і навички та цінності і ставлення. Виявлено, що програми суспільствознавчих предметів ґрунтуються на діяльнісному та компетентнісному підходах, на втілення яких у навчання передбачено практичні завдання та обов'язкові практичні роботи/заняття. Визначено, що основною формою компетентнісного навчання є практичне заняття, яке допомагає ефективно набувати й застосовувати знання, формувати практичні вміння й навички та цінності і ставлення до предмета вивчення та на цій основі моделі поведінки в різних ситуаціях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Використання матеріалів з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини при вивченні навчальних предметів у загальноосвітній школі. Навчальний предмет «Практичне право». URL: <https://drive.google.com/file/d/0B3m2TqBM0APKRXVaUWVfNFIOLUE/view>

2. Використання матеріалів з освіти для екологічної безпеки та сталого розвитку при вивченні навчальних предметів у загальноосвітніх навчальних закладах. Навчальний предмет «Основи правознавства». URL: <https://drive.google.com/file/d/0B3m2TqBM0APKWEIWTdleW5WMUE/view>

3. Використання матеріалів з освіти для здоров'я і безпеки при вивченні навчальних предметів у загальноосвітніх навчальних закладах. Навчальний предмет «Основи правознавства». URL: <https://drive.google.com/file/d/0B3m2TqBM0APKdWloMzZITHZaTXM/view>

4. Kamp A.R. Jurisprudence: A Beginner's Simple and Practical Guide to Advanced and Complex Legal Theory. 2009. 2 The Crit: *Critical Stud.* J. 62. P. 61. URL: <http://repository.jmls.edu/facpubs/60>

5. Millar R., Abrahams I. Practical work: making it more effective. SSR. 2009. September, 91 (334), P. 59-64.

1. Навчальна програма з основ правознавства для 9 класу загальноосвітніх закладів. URL: <https://mon.gov.ua/storage/...9.../pravoznavstvo-9-8.docx>

6. Навчальна програма інтегрованого курсу «Громадянська освіта» для 10 класів загальноосвітніх закладів. URL: <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58875/>

7. Нова українська школа : Концептуальні засади реформування середньої школи (Концепція Нової Української школи). URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>

8. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

9. Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16.01.2020 № 463-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>

10. Рамка з використання матеріалів з фінансової грамотності при вивченні правознавства. URL: <https://drive.google.com/file/d/0B3m2TqVM0APKV3R1R2UxTzF1MFk/view>

11. Ремех Т.О. Методика навчання учнів 9-го класу основ правознавства: методичний посібник. К. : ТОВ «КОНВІ ПРИНТ», 2018. 96 с.

12. Рябовол Л.Т. Компетентнісний потенціал курсів правознавства та громадянської освіти для нової української школи. *Теорія та методика навчання суспільних дисциплін*. 2019. № 7. С. 3-7.

13. Рябовол Л.Т. Система навчання правознавства учнів основної і старшої школи : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2015. 600 с.

14. Рябовол Л.Т., Чернік С.Д., Шатрава С.О. Формування предметних умінь і навичок з правознавства в учнів 9 класів. *Наука і освіта*. 2017. № 8. С. 23-33. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2017-8-3>

Information about the author:

Riabovol L. T.,

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Professor at the State-legal Disciplines and Administrative Law Department
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University
1, Shevchenka str., Kropyvnytskyi, 25006, Ukraine